

## ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

© Троян І., 2011

Досліджено трансформацію державного суверенітету в умовах глобалізаційних процесів. Охарактеризовано причини трансформації державного суверенітету у сучасній міжнародній системі; наведено класифікацію держав М. Ільїна та прослідковано можливості різних за статусом держав реалізовувати свій суверенітет у міжнародній практиці.

*Ключові слова:* Вестфальська міжнародна система, державний суверенітет, економічна глобалізація, політична взаємозалежність, міжнародна легітимність та суб'єктність, політична лояльність та ідентичність.

Iryna Troyan

## TRANSFORMATION OF STATE SOVEREIGNTY IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Transformation of state sovereignty is investigation in the conditions of processes of globalization. Reasons of transformation of state sovereignty are described in the modern international system; classification over of the states of M. Ilin and possibilities of different after status of the states to realize the sovereignty in international practice are certain.

*Keywords:* Westphalia international system, state sovereignty, economic globalization, political loyalty and identity.

З середини ХХ ст. під впливом різних міжнародних процесів, зокрема, інтеграції багатьох держав у світовий економічний і політичний простір, які сьогодні набули особливого посилення, істотної трансформації зазнає державний суверенітет, який від моменту свого виникнення і правового закріплення у рамках Вестфальської міжнародної системи тісно пов'язаний з державою. Вважається, що проблему кризи суверенітету національної держави зумовили події 90-х років кінця ХХ – початку ХХІ ст. Це є операція «Буря в пустелі», події у Косово, Панамі, Афганістані, а також посилений розвиток Європейського Союзу [16, с. 152]. Трансформації державного суверенітету також пов'язуються з кризою політичного реалізму як концепції міжнародних відносин.

Формально державний суверенітет продовжує залишатись важливим атрибутом держави, принципом міжнародних відносин. Зокрема, у теорії міжнародних відносин домінує юридичний підхід (традиційний або Вестфальський) до визначення сутності державного суверенітету. До того ж в умовах глобалізації, ознакою якої є взаємозалежність, особливого поширення й актуальності набули нові підходи до розуміння змісту цього поняття. Суверенітет трактують як з позицій «теорії влади», де ключова роль належить верховній владі специфічних політичних суб'єктів незалежно від їх політичного статусу, так і з позицій процесу європейської інтеграції, прихильники якого прагнуть перенести демократичний процес прийняття важливих політичних рішень з національного на наднаціональний рівень. У такому разі йдеться про делегування суверенітету задля збереження демократії. Це дає підстави стверджувати про значну суперечність між формальними Вестфальськими міжнародними принципами (до яких належить суверенітет) і новими «правилами гри» у міжнародній системі. Доволі слушно з цього приводу німецький соціолог У. Бек зазначає, що у сучасній міждержавній системі розпочата «нова гра, у якій правила і основні поняття старої гри перестали діяти, однак ними продовжують користуватись» [3, с. 21]. Отже, дослідження

присв'ячені трансформації ознак, функцій та властивостей державного суверенітету в умовах сучасного міжнародно-політичного розвитку, є особливо актуальними.

Зазначена проблематика є актуальною і для України. Як суверенна демократична держава Україна проводить свою зовнішньополітичну діяльність на основі принципів, закладених традиційною (Вестфальською) системою міжнародних відносин. Пріоритетними в її зовнішній політиці є принципи гарантування національної безпеки та невтручання у внутрішні справи інших держав. В українській політичній науці державний суверенітет розглядається переважно у правовому аспекті. Його визначають як політичну та правову характеристику державної влади, яка полягає у винятковому праві держави самостійно вирішувати свої внутрішні та зовнішні проблеми, здійснювати внутрішню і зовнішню політичну діяльність. Проте сьогодні в умовах інтеграції національних держав у міжнародне співтовариство та зміни їх ролі в міжнародній системі перед українськими науковцями і державними практиками постає потреба наукового переосмислення змісту та особливостей державного суверенітету.

Теоретичною та джерельною базою вивчення трансформації державного суверенітету під впливом глобалізації є праці багатьох науковців, – як зарубіжних, так і вітчизняних. Варто виділити дослідження Д. Балуєва [1], У. Бека [2, 3], М. Ільїна [8], А. Кустарева [11], Ф. Фукуями [19] та ін. У них досліджена роль національної держави та її важливої ознаки – суверенітету у сучасній міжнародній системі. Значну увагу також приділено впливу міграційних процесів на державу, ролі соціокультурної уніфікації, проблемам порушення державного суверенітету, національних меншин, національної ідентичності, міжнародної легітимності, сучасних функцій держав, економічним детермінантам їхнього розвитку, державності і ефективності.

Особливості та характеристику сучасного світопорядку, роль держав у сучасних міжнародних відносинах знаходимо у наукових працях Е. Лінклейтера [12], Ім. Валерстайна [5], А. Мартінеллі [14], А.І. Уткіна [17], Л. Сморгунова [16], С. Блінова [4], Н. Фергюсона [21] та ін.

Серед українських науковців якнайповніше проблематика державного суверенітету проаналізована у дослідженнях В. Гапотія, А. Дмитрієва [7], І. Коноваленка [10], Н. Кремень, В. Ліпкана, О. Тюріної, Л. Угрин [18], М. Фесенка, Т. Якубової та ін. В них досліджено вплив процесів глобалізації та інтеграції на державний суверенітет, національну державу та міжнародну систему. Однак наукова спадщина сучасних українських дослідників щодо визначення причин трансформації державного суверенітету у сучасній міжнародній системі потребує подальшого глибокого і системного дослідження.

**Мета роботи** – з'ясування причини трансформації державного суверенітету у сучасній міжнародній системі та відстежити різні можливості держав реалізовувати свій суверенітет у міжнародній практиці.

У межах традиційного (правового) підходу державний суверенітет можна визначити як історично зумовлену політико-юридичну властивість національної держави, що відображає її верховенство і рівень самостійності у вирішенні внутрішніх питань та у взаємовідносинах з іншими державами [7, с. 53]. Відтак він має два аспекти – внутрішній (можливість держави розпоряджатись своєю територією і ресурсами, також видавати закони і змушувати підданих до їх виконання) та зовнішній (ототожнений з можливістю держави проводити незалежну політику, встановлювати дипломатичні відносини з іншими державами). Важливо, що між цими двома аспектами державного суверенітету існує нерозривний зв'язок, адже проведення державою своєї зовнішньополітичної діяльності залежить від внутрішніх умов її існування.

Слід звернути увагу на те, що універсальність державного суверенітету як поняття та інституту у Вестфальській системі полягала у тому, що державна влада домінувала над будь-якими іншими формами і проявами влади на певній території. Володіючи суверенітетом, держава як суб'єкт права захищала своє суспільство і територію. Тому суверенітет поєднував у собі принципи неділимості державної території, недоторканості державних кордонів, невтручання у свої внутрішні

справи. Утім, сучасні міжнародні стосунки під впливом процесів глобалізації вийшли за межі дотримання цих принципів. Зазначимо, що глобалізація – це процес, у ході якого світ стає залежним від усіх своїх суб'єктів [6]. Цей процес характеризується збільшенням спільних для різних держав проблем, а також – виникненням нових акторів міжнародних взаємодій шляхом включення в інтеграційні політичні та економічні процеси. До них належать інтеграційні державні об'єднання, недержавні і неурядові організації, некомерційні організації, соціальні і релігійні рухи, терористичні угруповання, а також «вільні від суверенітету» транснаціональні компанії (ТНК) і міжнародні організації, що претендують на рівність з традиційними суб'єктами – державами.

Через множинність політичних проблем, що виникають у внутрішньому житті держав, національні уряди не можуть ефективно виконувати свої функції. Йдеться, насамперед про соціальні, політичні, етнічні, міграційні та інші проблеми. Сьогодні значна їх частина не може бути вирішена без врахування думки міжнародної спільноти. Доволі сумнівно сьогодні виглядає можливість національних урядів гарантувати своїм громадянам безпеку, добробут та стабільність. До певної міри забезпечення цих функцій залежить від процесів та подій, що відбуваються за межами державних кордонів, насамперед від процесів у світовій економіці, діяльності міжнародних інститутів [18].

У зв'язку з тим, що національна держава більше не гарантує колишнього рівня безпеки, втрачена ефективність управління національних урядів, їх спроможність повноцінно контролювати власну територію, констатується криза лояльності як продукту обміну між державою і громадянином, а також його підзвітності державній владі. Багато сучасних науковців навіть стверджують, що у майбутньому поняття національно-державної належності стане менш важливим. Особливо для тих людей, які пов'язані з кількома державами подвійним громадянством тощо [12]. Отже, послаблення зв'язків між громадянами і державою в умовах глобалізації призводить до «розхитаності» діяльності самої держави та створює можливість для утворення нових форм суспільства, де зростає значення субнаціональних і транснаціональних лояльностей та ідентичностей.

Послаблення громадянської лояльності, зокрема зумовлене тим, що суспільство перестає вбачати у державі головну і незамінну форму суспільної організації [17, с. 103]. Наприклад, у США близько 34 % громадян не довіряють своєму уряду. Зниження довіри до урядів згідно з аналізом суспільної думки зафіксовано і в 11 європейських країнах [17, с. 104]. Хоча сьогодні достеменно невідомо яку підзвітність можна забезпечити на глобальному рівні, позаяк у міжнародній практиці ще немає сформованого всезагального світового устрою, в якому усі індивіди мають рівні права, все ж стає очевидним, що лояльність може належати не лише нації та державі, а й іншим спільнотам [18].

Лояльність до нової спільноти та її інститутів, які створюються для реалізації спільних цілей через вироблення спільної політики, значною мірою залежить від їхньої ефективності, тобто здатності більше ніж національні уряди гарантувати громадянам добробут, безпеку та свободу. Виникнення такої лояльності у майбутньому передбачає формування культури і демократії світового громадянського суспільства. До того ж проблема формування лояльності громадян різних держав до наднаціональних інститутів є доволі складним і тривалим процесом, особливо на рівні їхньої індивідуальної свідомості. Як зазначає Й. Фергюсон, лояльність, що є явищем обміну, формується стосовно спільнот чи інститутів, які забезпечують матеріальні та психологічні вигоди для індивіда [21, с. 204].

Попри це важливим джерелом ідентичності громадян все ж таки залишається національна держава. За статистикою більшість громадян вважають себе громадянами своїх держав, а не членами локальних спільнот чи наддержавних інститутів [14, с. 13]. Для громадян країн, політичні керівництва яких користуються легітимністю, ерозія державного суверенітету компенсує їхні вимоги у підвищенні державного контролю над його зовнішнім виміром – проведенням переговорів, вирішенням соціальних, екологічних та інших проблем. Саме тому сьогодні не може

бути створене громадянське світове суспільство [14, с. 12]. Інститут політичної влади сучасного суспільства зосереджений у суверенній політичній одиниці з вищою юрисдикцією над певною територією. А. Мартінеллі вважає, що ерозія державного суверенітету у цьому контексті нічого не змінила. Глобалізація все ж розмиває кордони національної держави, проте не настільки, як інколи стверджують. Втрата чи зменшення автономії і суверенітету є результатом росту глобальної взаємозалежності і взаємозв'язку. Їх формами можуть бути відкритість національних кордонів, нелегальна міграція, транснаціональний тероризм, обмеження економічної політики міжнародними фінансовими інститутами, проблеми співіснування різних культур. Скорочення базових функцій держави є продуктом свідомої відмови від частини суверенітету на користь наднаціональних інститутів (наприклад, ЄС) [14, с. 12–13].

Так, внаслідок функціональної кризи національної держави теоретики глобалізації аргументують вигідність об'єднання суверенітетів різних держав або делегування суверенітету на наднаціональний рівень управління. Вважається, що на це є багато причин, наприклад, зростання безпеки і стабільності, усунення небезпеки конфліктів, скорочення військових витрат, а також активізація економічного і технологічного співробітництва. Функціоналіст Д. Мітрані з цього приводу зазначив, що зростаюча чисельність і складність функцій влади призводить до переобтяженості урядів технічними завданнями, позбавленими політичного характеру. Ці функції мають бути передані компетентним фахівцям [10, с. 50]. Тому існує реальна «національна зацікавленість» в «денаціоналізації» — в об'єднанні суверенітетів для вирішення національних проблем [2, с. 139]. Зокрема, країни – учасниці Євросоюзу переконані, що вони більше не спроможні ефективно забезпечувати свої інтереси у межах традиційного суверенітету, який передбачає, що держава на своїй території має вищу та незалежну владу. Тому вони відмовляються від засад традиційного (Вестфальського) суверенітету, а натомість об'єднанням своїх суверенітетів прагнуть утворити новий (поствестфальський) суверенітет.

Нині міжнародна система представляє дворівневу конструкцію, в якій над системою міжнародних відносин, що ґрунтується на логіці національних держав, все більше переважає мережа транснаціональних потоків. В інтернаціональному суспільстві більше не існує «єдиного і неділимого» державного, народного чи національного суверенітету. Державний суверенітет необхідно розуміти і вивчати як «розчленовану» між багатьма національними, регіональними та інтернаціональними акторами владу [2]. У зв'язку з цим вчені відзначають, що незалежна національна держава як основа сучасного міжнародного порядку з часів Вестфальського миру набуває нових організаційних форм. Нації через свої територіальні організації – держави передали частину суверенних прав наддержавним структурам і тим самим заперечили анархічну природу міжнародних відносин політичного реалізму [4, с. 78]. Як наслідок, наддержавні структури набувають власного суверенітету та створюють нові типи політичної ідентичності і лояльності, які «відчужують» об'єкти влади від держави [13, с. 123].

Сьогодні багато уваги приділяється питанням особистої безпеки, необхідності забезпечити спокій і відповідний рівень життя громадян. Менш важливим при цьому став військовий захист держави. Становлення та зміцнення суверенітету держав за таких умов відбувається вже не на основі силового завоювання нових територій, а через пошук свого місця у міжнародній структурі шляхом формування своєї зовнішньополітичної ідентичності.

Однак треба відмітити, що зміни силового чинника як основного регулятора міждержавних відносин традиційної системи характерні лише для країн – учасниць Європейського Союзу. Їх державний суверенітет більше не є гарантією міжнародної легітимності та суб'єктності, позаяк основою сучасної концепції суверенної держави-нації вже не є військова сила. Хоча ці держави потенційно можуть використовувати військову силу для реалізації власних цілей, однак цим вони не визначають «правила гри», за якими живе міжнародне (європейське) суспільство. Натомість у США ми спостерігаємо інший досвід проведення зовнішньополітичної діяльності. З цього приводу Р. Каган зазначає, «...якщо європейці вважають, що живуть у світі, який керований законами,

нормами і міжнародними домовленостями, і у цьому світі політика з позицій сили перестас існувати, то американці, навпаки, вважають, що історія ще не закінчується і необхідно продовжувати використовувати традиційні методи силової політики, щоб знищити загрозу від Іраку, «Аль-Каїди», Північної Кореї та інших держав» [19, с. 194].

Незважаючи на розбіжність підходів щодо застосування сили у міжнародній практиці між державами об'єднаної Європи і США, можемо констатувати, що більшість держав давно відмовились від територіальної експансії як політичної мети, сконцентрувавшись виключно на економічному і технологічному розвитку. Відтак налагоджені, стабільні економічні відносини сьогодні є пріоритетом у розвитку кожної держави. Вони, по суті, є невід'ємною складовою глобалізації. При цьому важливим є те, що економічна діяльність держав відбувається не лише в межах їхньої національної території, але й поза нею.

Економічна глобалізація і політична взаємозалежність усього світового суспільства змінюють поведінку держав на міжнародній арені, змушуючи їх адаптуватися до глобалізаційних тенденцій сучасності. Як зазначає І. Валерстайн, усі держави, незалежно від території, розмірів, потужності слабшають перед технологічними і фінансовими змінами, що відбуваються, а також інтеграцією національних економік в єдиний світовий ринок [5]. Глобалізація зменшує роль держави, посилюючи політичні ресурси тих груп, які прагнуть обмежити державні повноваження на ринку.

Утім такі твердження у науковій літературі не є одностайними. Чимало дослідників стверджують, що держава продовжує зосереджувати важливі політичні ресурси. Це, своєю чергою, об'єктивно підсилює її значення як впливового актора. Вона виступає надійним економічним партнером, регулятором економічного життя, зберігає або навіть розширює свої функції у зовнішньополітичній сфері (про що свідчить, наприклад, створення «Великої сімки»), впливає на недержавних акторів. Іншими словами, нічого істотного в плані реалізації державою своїх функцій не відбувається, і ми усього лише повертаємося «назад – в майбутнє» [20].

Такі неоднозначні твердження щодо зміни ролі національної держави у сучасній (пост-вестфальській) міжнародній системі, на нашу думку, зумовлені передусім різною можливістю держав реалізовувати свій суверенітет у міжнародній практиці. Доречним у цьому контексті є вислів Ф. Фукуями, який сказав, що рушійна сила процесу глобалізації, як це було завжди в історії, – етноцентризм сильних держав [19]. Дійсно, глобалізація сприяє реалізації інтересів провідних країн світу, сприяє збільшенню їхніх можливостей і багатства. Закономірним при цьому є те, що чим вища економічна, культурна, політична потужність держави, тим менше вона делегує свій суверенітет наддержавним структурам. І, навпаки, чим менший статус держави у міжнародному співтоваристві, тим більше вона передає свої суверенні права міжнародним інститутам. Отже, у сучасній міжнародній системі спостерігаємо нерівномірну участь держав у процесах глобалізації, а також їхні нерівні можливості щодо захисту свого суверенітету.

З цього погляду цілком обґрунтованою, на нашу думку, є класифікація держав М. Ільїна. Відповідно до критеріїв статусності (як належності до спільності держав-станів) він виділяє мега-, макро-, міні- і мікро- держави [8, с. 3]. Так, мега-держави (до них він зараховує США, Росію, Китай, Японію, Великобританію, Німеччину, Францію, Індію, Бразилію і навіть Південну Африку) організовують міжнародне середовище, виступають як центри сили і впливу, забезпечують загальні блага. Їм притаманний стабільний зовнішній аспект державного суверенітету. Діяльність мега-держав спрямована на макро-держави. Макро-держави мають достатньо збалансований зовнішній аспект суверенітету, значну кількість населення, територією і ресурсною базою. У міжнародній політиці їх важливою функцією виступає оформлення силових ліній між полюсами міжнародної системи, які формують мега-держави. Іншими словами, макро-держави використовують і транслиують представлені мега-державами ресурси і загальні блага, а також вносять у ці потоки і свої ресурси і загальні блага, тим самим наповнюючи силові лінії міжнародної системи. Міні-держави мають помірний зовнішній аспект суверенності. Їм притаманна невелика кількість населення і території. Великою мірою міні-держави є залежними від макродержав і мегадержав.

Однак у деяких аспектах вони здатні самостійно проводити свою внутрішню і зовнішню політику. Їх функція у світовій політиці полягає у насиченні силових ліній різноманітним потенціалом. Мікродержави мають доволі слабкий зовнішній суверенітет. Населення і територія у них дуже обмежені. Також вони сильно залежні від інших держав. Їм притаманна суто інструментальна роль формального самовизначення території. За різними причинами вони не можуть знаходитись під прямим контролем мегадержав чи макродержав.

Роль і місце усіх держав у світовій і регіональній політиці, на думку науковця, залежить як від ефективної реалізації ними своїх функцій, так і від формування стосунків із сусідніми та великими державами. Щоб зайняти вигідне місце у світі державі необхідно повною мірою розвинути свої зовнішні і внутрішні функції, досягнути балансу між ними. Внаслідок неповноцінного виконання державами своїх функцій у міжнародній системі відбувається поступове розмивання кордонів між національним і світовим ринком, внутрішньою і зовнішньою політикою держав [1].

Відтак, погоджуючись із думкою М. Ільїна, треба визнати, що у сучасній міжнародній системі формуються нові правила «політичної гри», які змушують держави по-новому (найперше через пошук свого місця у системі держав) використовувати свій суверенітет. Останній під впливом глобальної взаємозалежності усього міжнародного співтовариства перетворився на своєрідний інструмент у руках глав держав. Відтак науковці розмежовують суверенітет як атрибут, графський титул на міжнародній арені, який продовжує своє формальне існування, та суверенітет як автономію, – різну міру свободи держав приймати зовнішньополітичні рішення і відповідно реальну здатність користуватись цим атрибутом на практиці. У міжнародному середовищі існує складний розподіл сил, які обмежують свободу дій держав, трансформуючи їх внутрішню політику. Своєю чергою, зростаюча чисельність міжнародних акторів зменшує як автономію, так і суверенітет національних держав. Аналогічно, сучасний дослідник А. Кустарев визначає суверенітет як право і як ресурс [11, с. 74]. Він вважає, що державний суверенітет має властивість виключного і невід'ємного права (привілеїї). Держава може використовувати суверенітет як право лише цілісно. Він неділимий: суверенітет або є, або його немає. Як ресурс суверенітет представляє набір переваг, якими держава користується поодиноці. Отже, технічно державний суверенітет (як ціле) визначає свободу держави маніпулювати своїм суверенітетом (як «корзиною» переваг).

Отже, можемо стверджувати, що суверенітет сьогодні набуває нових значень і особливостей; відбувається трансформація як внутрішнього, так і зовнішнього його вимірів. Під впливом фактичної взаємозалежності держав через економічні, соціальні, культурні, політичні, гуманітарні відносини руйнується структура важливих принципів, на основі яких тривалий час співіснували різні суспільства і держави, являючи собою територіально відмежовані одиниці.

У сучасних міждержавних стосунках все частіше порушується принцип невтручання у внутрішні справи суверенної держави у вигляді ідеї «гуманітарної інтервенції»; посилюються етнічні конфлікти; держава втрачає контроль над власною територією, є нездатною протидіяти проявам міжнародного тероризму тощо. Аналіз цих чинників трансформації суверенітету буде предметом наших подальших досліджень.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Балувев Д. *Меняющаяся роль государства в контексте современных глобальных изменений* / Д. Балувев // *Вестник ННГУ. Серия "Международные отношения"*. – 2003. – № 1. – С. 160 – 175.
2. Бек У. *Трансформация политики и государства в эпоху глобализации* / У. Бек // *Свободная мысль 21 века*. – 2004. – № 7. – 465 с.
3. Бек У. *Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия* / пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника; послесловие В. Г. Федотовой, Н. Н. Федотовой. — М.: *Прогресс-Традиция; Издательский дом «Территория будущего»* (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»), 2007. — 464 с.
4. Блинов А. С. *Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка* / А.С. Блинов. – М.: *Макс Пресс*, 2003. – 194 с.

5. Валлерстайн І. *Кінець знаомого мира. Соціологія 21 століття; пер. з англ.; под ред. В. Л. Іноземцева / І. Валерстайн.* – М.: «Логос», 2004. – 353 с.
6. Гринин Л.Е. *Глобалізація і національний суверенітет / Л.Е. Гринин // Історія і сучасність.* – 2005. – № 1. – С. 6–31
7. Дмитрієв А.І. *Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія.* – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 426 с.
8. Ильин М.В. *Альтернативные формы суверенной государственности / М.В. Ильин // Режим доступу до журн.: <http://www.mgimo.ru/study/faculty/politics/ksp/docs/34538/document34545.phtml>.*
9. Ильин М.В. *Формирование новых государств: внешние и внутренние факторы консолидации / М.В. Ильин, Е.Ю. Мелешкина, А.Ю. Мельвили // Международные процессы.* – 2010. – № 3. – С. 26–39.
10. Коноваленко І. *Проблема співвідношення наднаціональності та суверенітету в основних концепціях західноєвропейської інтеграції // І. Коноваленко // Наукові записки. Політологія / Національний університет "Києво-Могилянська академія".* – 1999. – Т. 12. – С. 48–55.
11. Кустарев А. *Кризис государственного суверенитета / А. Кустарев // Космополис.* – 2003. – №3 (13). – Режим доступу до журн.: <http://risa.ru/cosmopolis/archives/3/kustarev.html>.
12. Линклейтер Э. *К постсуверенному политическому пространству // Режим доступу до журн.: <http://poli.vub.ac.be/publi/etni-3/linklater.htm>.*
13. Макаренко С. *Эволюция «государства-нации»: попытка деконструкции / С. Макаренко // Космополис.* – 2007. – № 2 (18). – 131 с.
14. Мартинелли А. *От мировой системы к мировому обществу? / А. Мартинелли // Социологические исследования.* – 2009. – № 1. – Режим доступу до журн.: <http://www.teoria-practica.ru/.../366-2009-12-26-08-02-45>.
15. *Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
16. Сморгунов Л. В. *Политическое управление в глобализирующемся обществе / под ред. В. В. Парцвания / Л. В. Сморгунов.* – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 148–159.
17. Уткин А. І. *Глобалізація: процес і осмислення / А. І. Уткин.* – М.: «Логос», 2001. – 243 с.
18. Угрин Л. Я. *Міжнародні системи: проблеми стабільності / Л. Я Угрин // Політична наука в Україні: стан і перспективи: мат. Всеукраїнської наук. конф. (Львів, 10–11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Сковчиас Л., Угрин Л.* – Львів, ЦПД, 2008. – 308 с.
19. Фукуяма. Ф. *Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: [пер. с англ.] / Фрэнсис Фукуяма.* — М.: АСТ:АСТ М.: Хранитель, 2006.—220 с.
20. Цыганков П.А. *Теория международных отношений / П. А. Цыганков.* – М.: Гардарики, 2002. – 309 с.
21. Ferguson Y. H. *Policies: Authorities, Identities, and Change / Y. H Ferguson, R. W. Mansbach.* - Columbia, S. C.: University of South Carolina Press, 1996. - 468 p.